

УДК: [342.573:342.4] (470+571)

Хаврук І. А.

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ:
РЕФЕРЕНДУМ 25 КВІТНЯ 1993 РОКУ ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ РФ**

Стаття присвячена аналізу ролі інститутів референдуму та Конституційного Суду у конституційних процесах Російської Федерації. Звертається увага на їх значення в цих процесах з огляду на протистояння виконавчої та законодавчої влад.

Ключові слова: конституція, конституційні процеси, конституційний референдум, Конституційний Суд, легітимність.

Хаврук И. А. Конституционные процессы в Российской Федерации: референдум 25 апреля 1993 года и роль Конституционного Суда РФ.

Статья посвящена анализу роли институтов референдума и Конституционного Суда в конституционных процессах Российской Федерации. Обращается внимание на их значение в этих процессах с учетом противостояния исполнительной и законодательной властей.

Ключевые слова: конституция, конституционные процессы, конституционный референдум, Конституционный Суд, легитимность.

Havruk I. A. Constitutional processes in the Russian Federation: the referendum of April 25th, 1993 and the role of Constitutional Court.

The main subject of the following article is the analysis of referendum institutions and Constitutional Court role in constitutional processes of the Russian Federation considering executive and legislative power opposition.

The main problem of a new constitution creation was the problem of authority distribution between the executive and legislative branches of government. Implementation of a president position in Russia has not caused complex re-examination of all relations of supreme government authorities causing power differences in the sphere of political and socioeconomic problems solving. A new for the political system of Russia Constitutional Court institution has been deemed better, than a head of the state institution being in the state of permanent opposition with the legislative branch, as, even considering the term of a parliamentary republic, the powers of the Russian parliament were rather wide. The advantage of the parliament in the constitutional process would be in existing monopoly to adopt constitution. Nevertheless, the referendum of April 25th, 1993 on trust to the president and parliament, predetermined by the opposition of branches of government as to current political issues, has broken the monopoly.

The referendum results were not obliging, but they have been used to legitimate presidential power in order to influence its further institutionalization – in a new constitution. After the referendum B. Yeltsin has presented his own variant of a constitution project. In the conditions of constitutional opposition the results of the April 25th, 1993 referendum have become the so called accelerator of both. October political crisis and introducing of a new constitutional form of government via adopting Constitution of the Russian Federation during the referendum on December 12th, 1993, using an extraparliamentary method. Let us admit that in new Constitution institutional characteristics of Constitutional Court that itself in the conditions of opposition of branches of government during the constitutional process tried to fully perform the main functions of a constitutional control according to state by the legislation powers were learned.

Key words: constitution, constitutional processes, constitutional referendum, Constitutional Court, legitimation.

Одним із основних принципів демократичної політичної системи є принцип народного суверенітету. Оскільки народ визнається єдиним джерелом влади, то референдум виступає однією з пріоритетних форм прямого народовладдя в переважній більшості держав світу, і його застосування в політичній практиці останнім часом набуває все більшої популярності, зокрема щодо конституційних. У цьому контексті науковці виділяють як один із різновидів так звані конституційні референдуми.

Дослідження конституційних процесів у Російській Федерації здебільшого зосереджені або на глобальному аналізі їх перебігу [2; 15], або ж на ролі окремих інститутів та факторів, які зумовлювали його перебіг [5; 6; 12; 15]. Стаття присвячена аналізу ролі у конституційних процесах Російської Федерації двох, на нашу думку, взаємопов'язаних інститутів (з огляду на протистояння виконавчої та законодавчої влад) – референдуму та Конституційного Суду.

Початковою точкою відліку російського конституційного процесу науковці вважають 12 червня 1990 р. – прийняття Декларації про державний суверенітет Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Саме декларація повинна була стати основою нового основного закону РРФСР і нового союзного договору та, з іншого боку, базою для внесення поправок до радянської республіканської Конституції – Законом РРФСР від 15 грудня 1990 р. «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) РРФСР» норми конституції були приведені у відповідність до декларації.

У справі народження нового основного закону чимала увага зверталась на інститут референдуму. Постанова першого З'їзду народних депутатів РРФСР від 22 червня 1990 р. «Про деякі питання підготовки проекту Конституції РРФСР» (прийнята майже відразу після створення Конституційної комісії – 16 червня 1990 р.) передбачала певний порядок роботи над проектом, що включав такі пункти:

- прийняття закону про референдум не пізніше вересня 1990 р.;
- винесення на референдум основних принципів проекту конституції;
- підготовка проекту з врахуванням результатів референдуму для обговорення З'їздом народних депутатів у січні 1990 р. [10, с. 63–64].

16 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон «Про референдум РРФСР», у листопаді 1990 р. – перший варіант проекту конституції, створений Конституційною комісією. Дослідники оцінюють першу спробу комісії скоріше як трактат з філософії держави і права, аніж нормативний акт. Основні проблеми – форма правління та федеративний устрій – не дістали принципового рішення: пропонувались варіанти президентської і парламентської республіки та передбачався нерівний правовий статус суб'єктів федерації [2, с. 8]. Одночасно був представлений проект, підготовлений представниками Російської робітничої комуністичної партії, що відображав погляди прихильників радянського підходу до концепції основного закону. «Першомлинцеві» варіанти одразу ж окреслили головну проблему подальших конституційних потуг – проблему розподілу повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади. Виконавча влада була досить швидко уособлена в посаді президента, хоча витоки ідеї її запровадження мали зовнішньо-республіканський напрям – на противагу посиленій введенням посади Президента СРСР союзній виконавчій владі [15, с. 50–51].

Запровадження посади президента стало, безперечно, одним із принципових питань конституційного устрою і було винесено на референдум. Тим більше, що Закон «Про референдум РРФСР» серед питань, що можуть вирішуватися лише шляхом референдуму, зазначив також конституційні зміни, доповнення і прийняття нової конституції.

На питання республіканського референдуму з приводу запровадження посади Президента РРФСР, що відбувся 17 березня 1991 р, позитивну відповідь дали 69,85 % громадян, що взяли участь у голосуванні, проти – 28 %; кількість позитивних відповідей від загальної кількості громадян, внесених у списки, склала 52,4 %. 12 червня 1991 р. на виборах Президента РРФСР перемогу отримав Голова Верховної Ради Борис Єльцин.

Включення інституту президента до політичної системи РРФСР потребувало внесення цілої низки змін до конституції. Втім, зміни і доповнення не відповідали принципу розподілу

влади (сам принцип, проголошений у Декларації про незалежність, було внесено до основного закону лише в квітні 1992 р. [4, с. 395], проте і в якості конституційної норми він не відображав реального стану речей). З одного боку, в конституції з'явилися норми про Президента РРФСР – главу виконавчої влади, що обирається на основі прямого виборчого права. З іншого – змінювались у бік розширення норми відносно повноважень Верховної Ради та З'їзду народних депутатів. Значна частина поправок (всього у 1990 р. їх було внесено 53, у 1991 р. – 29, у 1992 р. – близько 300) стосувалась взаємовідносин президента з парламентом. Їх внесення все більш поглиблювало владні диспропорції на користь законодавчої влади. Підстави для президентського імпічменту (відсторонення від посади було в компетенції З'їзду) – порушення конституції, законів РРФСР, а також присяги – були сформульовані, на думку дослідників, дуже абстрактно і розпливчато [15, с. 35]. Верховна Рада отримала можливість контролювати призначення на значну частину посад в уряді, а також, рівно як і З'їзд, відправляти його у відставку (президент як глава виконавчої влади міг робити це лише зі згоди Верховної Ради). Контроль Верховної Ради над урядом (пункт 9 ст. 109 дозволяв парламенту «встановлювати порядок організації та діяльності федеральних органів законодавчої, виконавчої і судової влади») значною мірою нівелював інститут президента як глави виконавчої влади, хоча на практиці відбувалось значне посилення влади президента, особливо після серпня 1991 р. [6, с. 115].

У травні 1991 р. в Конституцію РРФСР була включена норма і про Конституційний Суд РРФСР – найвищий судовий орган конституційного контролю в РРФСР, що здійснює судову владу у формі конституційного судочинства. 12 липня 1991 р. був ухвалений Закон про Конституційний Суд РРФСР. Конституційний Суд був наділений широкими повноваженнями: від права перевіряти конституційність міжнародних договорів, нормативних актів найвищих державних органів РРФСР, правозастосовної практики, включаючи судову, дій і рішень вищих посадовців РРФСР та її республіканських складових – і до правомочності суддів Конституційного Суду бути присутніми на засіданнях будь-яких державних органів РРФСР (ст. 26). Високий правовий статус судді Конституційного Суду – незмінність, повний імунітет, індемнітет – дозволяв реально бути незалежним органом [13, с. 323–324].

Затверджений інститут не діяв впродовж декількох місяців, оскільки лише 31 листопада 1991 р. З'їздом народних депутатів були обрані 13 з 15 суддів Конституційного Суду. Лише 14 січня 1992 року Конституційний Суд провів своє перше публічне засідання і першим же рішенням визнав невідповідним конституції указ президента про створення Міністерства безпеки і внутрішніх справ. Всього ж у 1992 р. було прийнято рішення по 9 справам. Визнані такими, що не відповідають конституції і законам, низка постанов Верховної Ради і її Президії, Ради Міністрів. Задоволені дві індивідуальні скарги, пов'язані з трудовими стосунками. Визнані недійсними деякі положення Декларації про суверенітет і інших актів Республіки Татарстан, у той же час розгляд частини оскаржених актів Татарстану відкладений «до завершення визначення державно-правового статусу Татарстану в процесі укладення федерального договору». Також розглянуто справу про непідписання президентом закону про Антимонопольний комітет, та питання про законність указів Єльцина про заборону КПРС і КП РРФСР [18]. Новий для російської політичної системи інститут конституційного правосуддя сприймався більш органічно, ніж інститут глави держави, що знаходився у стані перманентного протистояння із законодавчою гілкою, оскільки навіть з огляду на поняття парламентської республіки повноваження російського парламенту були дуже широкі.

На серйозний дисбаланс гілок влади звертав увагу депутатів президент Б. Єльцин (найбільш зацікавлена сторона у його виправленні), наголошуючи на ньому як на причині багатьох конфліктів у діяльності державних органів. Втім, саме після виступу президента перед депутатами VII З'їзду, в грудні 1992 р., було внесено ще дві поправки, які й призвели до початку прямого протистояння з парламентом: до п. 19 ст. 109, що передбачала право

Верховної Ради призупиняти дію указів і розпоряджень президента до вирішення Конституційним Судом справ про їх конституційність, та до п. 6 ст. 121, що передбачала негайне припинення повноважень президента в разі їх використання для зміни національно-державного устрою Росії, для розпуску чи призупинення діяльності будь-яких законно обраних органів влади [15, с. 45–47]. У своєму другому виступі на VII З'їзді народних депутатів Б. Єльцин звинуватив депутатів у створенні через внесення поправок до конституції, що наділяють Верховну Раду величезними повноваженнями, водночас усуваючи її від відповідальності, нестерпних умов для діяльності уряду та президента. Відзначаючи, що диктатура законодавчої влади не менш небезпечна за диктатуру влади виконавчої, президент вважав за необхідне звернутись до громадян – провести референдум, що є, на його думку, найбільш демократичним, законним шляхом виходу з владної кризи [15, с. 49].

Радикалізації конфлікту завадило втручання судової влади, а саме – Конституційного Суду. Його голова В. Зорькін був ініціатором проведення двосторонніх консультацій між Президентом і Головою Верховної Ради. Результатом переговорів стала компромісна Постанова З'їзду народних депутатів від 12 грудня 1992 р. «Про стабілізацію конституційного устрою Російської Федерації». Вона передбачала винесення основних положень нової конституції на всеросійський референдум 11 березня 1993 р. З'їзд призупиняв (до референдуму) дію окремих норм конституції, які, на думку Б. Єльцина, найбільш послаблювали статус президента, а також погодився не вносити нових поправок щодо сфери розподілу влади, залишаючи за собою право подачі для затвердження президентом кандидатури голови уряду [11, с. 26–27]. Таким чином, основний акцент у конституційному процесі було перенесено на прийняття нової конституції, і, відповідно, проблема розподілу повноважень формально переносилася зі сфери діяльності органів влади до сфери діяльності конституційної комісії.

Безперечно, основні положення проекту конституції, що повинні були виноситись на референдум, перш за все стосувались проблеми розподілу влади. Формулювання цих положень, що згодом мали стати питаннями референдуму, стало непростю справою, насамперед з огляду на різницю поглядів учасників конституційного процесу як на концептуальне бачення поняття основних положень, так і на їх зміст. 12 пунктів, схвалених Президією Верховної Ради, не знайшли підтримки у президента – формально через їх велику кількість. Натомість, не пропонуючи власного варіанту, Б. Єльцин висуває ідею нового конституційного договору, проект якого, переданий до Верховної Ради, в цілому повторював Постанову З'їзду від 12 грудня 1992 р. Ще один проект договору був представлений конституційною комісією і передбачав внесення стримуючих поправок до основного закону. Але VIII З'їзд народних депутатів, що розпочав свою роботу 12 березня 1993 р., визнав Постанову «Про стабілізацію конституційного устрою Російської Федерації» як таку, що втратила свою силу. Характеризуючи її як поступку депутатів внаслідок тиску з боку виконавчої влади, з'їзд визнавав невідповідність конституції та федеративному договору угод та інших нормативних актів державних органів і посадових осіб, що «направлені на перерозподіл повноважень між федеральними органами державної влади» [15, с. 82–83]. Таким чином, виключаючи можливість подібних компромісів у майбутньому, парламент відновив дію призупинених положень конституції щодо президента і водночас надав Раді Міністрів право законодавчої ініціативи [88, с. 5]. Відносно проблеми референдуму, то депутатів задовольнила доповідь заступника Голови Верховної Ради Миколи Рядова, який, між іншим, висловився також і з приводу труднощів і ризику проведення референдумів у федеративних державах [15, с. 82]. Поряд з цим, ще 10 лютого 1993 р. за мораторій на проведення референдуму виступив і голова Конституційного Суду В. Зорькін, зауваживши, що «...країна вступила в гіперінфляцію. У такій обстановці і референдум, і вибори проводити не можна. Потрібно спочатку увійти до спокійного русла». Він також послався на звернення керівників республік у складі Росії, що висловилися проти референдуму [18]. Отже, проблема закріпленого в кількох нормативних актах референдуму для депутатів

відпала через недосконалість законодавства та можливий негативний вплив на державну цілісність [7, с. 8].

Така зміна настрою парламенту викликала досить різку реакцію президента. Виступаючи 20 березня по телебаченню із зверненням, Б. Єльцин озвучив власний указ «Про діяльність виконавчих органів держави до подолання кризи влади». Він передбачав проведення референдуму, на який виносилась ціла низка питань: про довіру президенту і віце-президенту Російської Федерації, про проект нової конституції і про проект нового закону про вибори в парламент [14, с. 1102]. Глава держави зазначив, що будь-які рішення державних органів і посадових осіб, що перешкоджатимуть виконанню указу, будуть визнані такими, що не мають юридичної сили.

Конституційний Суд за ініціативою суддів Г. Гаджиєва і В. Лучина і за запитом Верховної Ради РФ приступив до розгляду дій і рішень Президента Російської Федерації Б. Н. Єльцина, пов'язаних з його зверненням до громадян Росії 20 березня 1993 року, і 23 березня прийняв укладення з цього питання. Ряд положень цього звернення суд визнав такими, що не відповідають конституції і федеральному договору. З особливими думками виступили судді Е. Аметістов, Н. Вітрук і Т. Морщакова, які відмітили, зокрема, що предметом розгляду мали бути не відеозаписи, а автентичний текст указу. Суддя Н. Вітрук також звернув увагу, що процедура винесення заключення повинна регулюватися Регламентом Конституційного Суду, а він досі не прийнятий [18].

Окремі судді не брали участь у цьому засіданні, оскільки вбачали в ньому порушення закону про Конституційний Суд і розцінювали його діяльність як втручання в політичний процес. Верховна Рада, спираючись на висновок суду, кваліфікувала дії президента як «спробу державного перевороту» [1, с. 6].

Лише 23 березня 1993 р. Борис Єльцин підписав указ про призначення голосування з приводу нової конституції. Текст в цілому враховував зауваження Конституційного Суду, висловлені щодо звернення. IX З'їзд народних депутатів, позачергово скликаний саме в зв'язку з цією проблемою, після довгих дискусій, попередньо заслухавши Голову Конституційного Суду та Президента, погодився на референдум, суттєво переглянувши пакет запропонованих Б. Єльциним питань: з трьох залишилось тільки одне – про довіру президенту. Постанова з'їзду від 29 березня 1993 р. «Про всеросійський референдум 25 квітня 1993 р., порядок підведення його підсумків і механізм реалізації результатів референдуму» передбачала з метою подолання політичної кризи і враховуючи пропозицію президента винести на референдум наступні питання:

1. Чи довіряєте Ви Президенту Російської Федерації Б. Н. Єльцину?
2. Чи схвалюєте Ви соціально-економічну політику, здійснювану Президентом Російської Федерації і Урядом Російської Федерації з 1992 р.?
3. Чи вважаєте Ви необхідним проведення дострокових виборів Президента Російської Федерації?
4. Чи вважаєте Ви необхідним проведення дострокових виборів народних депутатів Російської Федерації?

З пропонуваного президентом питань лишилось тільки одне. Винесення на референдум інших питань, не затверджених з'їздом, заборонялось. Уряду рекомендувалось припинити діяльність щодо референдуму і зосередитись на вирішенні соціально-економічних питань [8, с. 501].

Згідно постанови, рішення вважатимуться прийнятими, якщо за них висловляться більше половини громадян, внесених у списки для голосування. Група народних депутатів, незгідна з таким формулюванням, подала клопотання до Конституційного Суду щодо перевірки даної постанови в частині визначення необхідної для прийняття рішень кількості голосів. Постановою від 21 квітня 1993 р. Конституційний Суд Російської Федерації визнав дану частину Постанови З'їзду народних депутатів (ч. 2 п. 2) такою, що не відповідає конституції щодо першого та другого питань, винесених на референдум, оскільки їх реалізація не

передбачає зміни конституції, і звернув увагу на неоднозначність їх змісту. Щодо двох інших питань, постанова з'їзду отримала схвалення, оскільки реалізація позитивної відповіді на ці питання передбачала внесення конституційних змін, а ч. 3 ст. 35 Закону «Про референдум РРФСР» вимагає для внесення змін до конституції за результатами референдуму абсолютної більшості голосів виборців [5, с. 46]. Судьями Т. Г. Морщаковою і Е. М. Аметістовим було висловлено особливу думку: оскільки сам текст постанови не передбачає внесення змін до конституції за результатами референдуму, то передбачені в ній умови визначення прийнятих рішень неконституційні відносно всіх винесених на голосування питань [9, с. 653]. Тим не менш, висновки суду не вплинули на регламентування референдуму, хоча Верховна Рада, на пропозицію М. Рядова, намагалась Закон «Про референдум в РРФСР» «привести у відповідність до постанови дев'ятого З'їзду про референдум» [16, с. 5].

25 квітня 1993 р. у голосуванні взяло участь 68 869 947 осіб або 64,18 % громадян, внесених у списки для голосування. В цілому по Російській Федерації за довіру Президенту висловились 58,7 %, за схвалення соціально-економічної політики президента і уряду – 53 % виборців; 49,5 % учасників голосування підтримали необхідність дострокових виборів президента, 67,2 % – дострокових виборів народних депутатів Російської Федерації [12]. З двох останніх питань рішення формально не були прийняті, а саме вони теоретично передбачали юридичні наслідки щодо владного протистояння. Як і прогнозувалось, проведення референдуму лише тимчасово зняло напруження [1, с. 7]. Тим не менш, результати голосування з усіх чотирьох питань означали президентську перемогу, хоча і не з юридично-правовим, а формально-моральним значенням. Щоправда, окремі сили трактували їх як поразку Б. Єльцина, вимагаючи в зв'язку з цим його відставки [17, с. 7].

Втім, жодної проблеми всенародне голосування не вирішило, хіба що його результати дозволили президенту почуватись більш впевнено [6, с. 116] – з'являється текст проекту конституції, основні положення якого передбачали перерозподіл влади на користь президента [15, с. 112].

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча результати референдуму і не носили зобов'язуючого характеру, але підтримка курсу президента більшістю громадян ніби санкціонувала продовження його курсу в різних напрямках діяльності, найважливішим з яких було прийняття конституції. Оскільки інститут президентства в Росії ніколи не вкладався у формально-юридичні рамки, то і характер президентської влади із самої своєї появи в політичній системі Російської Федерації визначався позаінституційними чинниками – специфічністю правлячої еліти, особливостями політичної культури перехідних суспільств тощо. Референдум з питань довіри чи недовіри президенту і парламенту був використаний для легітимізації цієї влади з метою впливу на її подальшу інституалізацію – в новій конституції. Саме після оголошення підсумків референдуму Б. Єльцин виносить на суд громадськості текст «президентського» проекту конституції, основні положення якого були опубліковані напередодні голосування. Конституційне протистояння продовжувалось – і президент, і парламент, про що свідчать пропоновані ними варіанти пропонованих конституційних змін, були зацікавлені у вирішенні конфлікту лише шляхом перерозподілу повноважень на свою користь, але результати референдуму 25 квітня 1993 р. були своєрідним каталізатором і жовтневої політичної кризи, і запровадження нового конституційного ладу шляхом прийняття 12 грудня 1993 р. Конституції Російської Федерації саме на референдумі – позапарламентським шляхом. Зауважимо, що в новій конституції було переглянуто (в бік обмежень) інституційні характеристики Конституційного Суду, який в умовах протистояння гілок влади в конституційному процесі намагався виконувати належним чином функції конституційного контролю відповідно до закріплених законодавством повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баталов Э. После Съезда / Э. Баталов // Народный депутат. – 1993. – № 7. – С. 4–7.
2. Варламова Н. В. Конституционный процесс в России (1990–1993) [Монография] / Н. В. Варламова. – М. : ТАУРУС, 1998. – 155 с.
3. Декларация «О государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики» // Сборник законодательных актов РСФСР о государственном суверенитете, Союзном договоре и референдуме (с комментариями). – М. : Советская Россия, 1991. – С. 3–5.
4. Закон РСФСР «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) РСФСР» // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 29. – С. 395–398.
5. Лучин В. О. Референдум в России: конституционно-правовое регулирование и практика / В. О. Лучин, А. В. Мазуров // Право и политика. – 2003. – № 9. – С. 43–58.
6. Паречина Г. С. Институт президентства в Российской Федерации: становление и перспективы развития / Г. С. Паречина // Беларусь и Россия: императивы нового столетия. Сборник научных трудов (Е. В. Матусевич, Г. М. Пашковский, Л. Е. Криштанович, А. В. Козлович (редкол). – Минск : ИСПИ, 2001. – С. 113–119.
7. Пискотин М. Политические игры вокруг референдума / М. Пискотин // Народный депутат. – 1993. – № 7. – С. 8–10.
8. Постановление IX Съезда народных депутатов Российской Федерации «О всероссийском референдуме 25 апреля 1993 года, порядке подведения его итогов и механизме реализации результатов референдума» // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1993. – № 14. – С. 501.
9. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 21 апреля 1993 г. по делу о проверке конституционности части 2 пункта 2 постановления Съезда народных депутатов Российской Федерации от 19 марта 1993 г. «О всероссийском референдуме 25 апреля 1993 года, порядке подведения его итогов и механизме реализации результатов референдума» // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1993. – № 18. – С. 653–654.
10. Постановление первого Съезда народных депутатов «О некоторых вопросах подготовки проекта Конституции РСФСР» // Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. – 1990. – № 4. – С. 63–67.
11. Постановление Съезда народных депутатов Российской Федерации «О стабилизации конституционного строя Российской Федерации» // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1993. – № 15. – С. 26–27.
12. Собянин А. А. Демократия, ограниченная фальсификациями. Выбор и референдумы в России в 1991–1993 гг. [Электронный ресурс] / А. А. Собянин, В. Г. Суховольский. – М. : Проектная группа по правам человека, 1995. – Режим доступа : [http:// www.hrights.ru/text/sob/index.htm](http://www.hrights.ru/text/sob/index.htm)
13. Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М. :ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
14. Указ Президента Российской Федерации «О деятельности исполнительных органов до преодоления кризиса власти» // Собрание актов Президента и Правительства Российской Федерации. – 29 марта 1993г. – № 13. – С. 1102–1104.
15. Шаблинский И. Г. Пределы власти: Борьба за российскую конституционную реформу (1988 – 1993) [Монография] / И. Г. Шаблинский. – М. : Центр конституционных исследований, 1997. – 248 с.
16. Ширямов М. Отстаивая конституционную законность (Парламент России: первая половина апреля) / М. Ширямов // Народный депутат – 1993. – № 8. – С. 5–6.
17. Ширямов М. Парламент России: вторая половина апреля (Накануне и после

- референдума) / М. Ширямов // Народный депутат. – 1993. – № 9. – С. 7–8.
18. Эпоха Зорькина (октябрь 1991 – октябрь 1993) [Электронный ресурс] // Конституционный Суд России. Справочник / Составители: М. С. Балутенко, Г. В. Белонучкин, К. А. Катанян; Под общей редакцией К. А. Катаняна. – Издание второе. – М. : Информационно-экспертная группа "Панорама", 1997. – 384 с. – Режим доступа : <http://www.panorama.ru/ks/epzor.shtml>